

I. Є. ФІКС

**ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ
В АВТНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ:
ОСОБЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ**

Проаналізовано трансформації принципів регіональної мовної політики в Автономній Республіці Крим в їх взаємозв'язку зі змінами нормативно-правової бази та державної політики України відносно сфери вживання мов у різних політичних умовах.

In the article are analysed transformations of principles of regional linguistic policy in the Autonomous Republic of Crimea in its intercommunication with the changes of normatively-legal base and public policy of Ukraine as for spheres of languages " use in different political conditions.

Ключові слова: національна мова; державна мовна політика; Автономна Республіка Крим.

Одне з основних суспільних протиріч в Україні, яке сформувалося на тлі невідповідності норм державного регулювання сфери офіційного застосування мов суспільному попиту (стійкій мовній ситуації), найбільше актуалізує дану проблему для Автономної Республіки Крим (АРК). Нормативно-правова база, що визначає мовну політику в Україні, відображає доктрину побудови національної держави з домінуючою функцією державної мови не тільки як ритуальної, але й функціональної в усіх сферах суспільного життя. Проте за наявності в українському національному спектрі значного російського етнічного елементу та ще більшого російськомовного (у сукупності та з урахуванням різних досліджень – не менш як половина населення) протягом усієї новітньої історії України сформувався конфлікт, який став визначальним для політичної ситуації в країні. Автономній Республіці Крим властиві перевага етнічних росіян і майже абсолютна належність українців і представників багатьох національних меншин до російської культурної і мовної традиції, що ще більш загострювало існуючий конфлікт.

Протягом двадцятирічної історії розвитку АРК як частини унітарної держави регіональна мовна політика, що балансує між суспільним попитом регіональної спільноти та вимогами загальнодержавного законодавства, випробувала серію помітних і характерних трансформацій, рушійною силою яких щоразу виступала зміна принципів державної політики.

Мовну ситуацію в Україні, роль "мовного питання" як надзвичайно актуального для суспільного та державного розвитку постійно вивчають такі дослідники, як О. Майборода, В. Котигоренко, В. Кулик, В. Євтух, О. Липчук, С. Шумлянський, О. Бірюкова, В. Заблоцький, Ю. Бестерс-Дильгер. Велике

значення, на наш погляд, мають науково-публіцистичні матеріали Д. Табачника, В. Корнілова, Л. Кудрявцевої та ін.

У той же час, характеристики “мовного питання” як такого, що визначає суспільно-політичний розвиток, не повною мірою вивчені, у тому числі й через постійно мінливі об’єктивні обставини, які надають багатий матеріал для дослідження. Також значне місце для подальших досліджень залишає регіональний аспект, зокрема у зв’язку з АРК, де “мовне питання” як частина державної політики розкривається особливо яскраво.

Метою статті є аналіз розвитку і постійних змін принципів регіональної мовної політики в Автономній Республіці Крим, їх взаємозв’язок з ідеологічними характеристиками державної політики України у сфері застосування мов у період 1991 – 2010 рр. Для цього необхідно визначити залежність трансформацій мовної політики в Криму, у першу чергу, від суб’єктивного чинника – світоглядних переконань, політичних режимів, що змінюються, у системі державної влади України, які визначають принципи державної мовної політики, і лише потім – від вимог нормативно-правової бази.

Правова база в Україні, що упорядковує мовні відносини, як уже відзначалося, споконвічно (через її вкорінення в радянському та ранньому демократичному періодах) досить ліберально регулювала використання мов меншин, однак перебувала в постійному вдосконалюванні, зазнавши значний політичний вплив, заснований на суб’єктивному факторі – переконаннях її трансформаторів [7]. Таким чином, вона розросталася нормативними актами різного рівня застосування. Однак основною властивістю мовної політики України є те, що її застосування засноване винятково на політичній волі її провідників, на їхній інтерпретації правових норм.

Ця теза яскраво доводиться на динаміці державної мовної політики в Автономній Республіці Крим, яка сьогодні (перша половина 2010 р.) випробовує черговий виток трансформації.

Нормативна база, що регулює мовну сферу в автономії, складається з двох рівнів: загальнодержавні акти та акти, власне, АРК. Серед перших – це, насамперед, ст. 10 і 11 Конституції України [1], чинний Закон Української РСР “Про мови в УРСР”, Закон “Про національні меншини в Україні”, Декларація прав національностей України. Ці, а також ратифікована Законом України Європейська Хартія регіональних мов або мов меншин, акти, на наш погляд, за неупередженим застосуванням відкривали широкі можливості для використання мов меншин у суспільному житті при статусній ролі єдиної державної мови.

У той же час, на відміну від зазначених базових, утилітарні та специфічні за характером застосування нормативні акти – закони про рекламу, про телебачення і радіомовлення, про кінематографію, про інформацію, про освіту, про нотаріат, про судочинство та інші вводили більш жорсткий імператив для державної мови в різних публічних сферах, що за сприятливої політичної волі формує можливості для вичленування, насамперед, російської мови із суспільного життя.

Нормативна база автономії представлена Конституцією Автономної Республіки Крим 1998 р., постановами Верховної Ради Криму “Про функціонування російської мови на території АРК”, “Про забезпечення функціонування державної,

російської та інших національних мов в АРК” і іншими актами, спрямованими на захист сфери застосування, насамперед, російської мови.

Як впливає з проведеного нами аналізу умов і причин таких змін, трансформація норм мовної політики в АРК у період з 1991 р. дотепер визначається винятково політичними умовами, пов’язаними зі змінним впливом на загальнодержавні механізми управління різних політичних груп, що мають певні ідеологічні переконання щодо цієї сфери. Власно кажучи, вся мовна політика в АРК являє собою постійну боротьбу за збереження status quo, за легітимізацію існуючого стану російської мови в регіоні. Крім того, у рамках замкненої національної громади відбуваються процеси відродження кримськотатарської мови за деякої співчутливої позиції державних органів.

Розглянемо хронологію розвитку моделей мовної політики в їх зв’язку з мінливою політичною ситуацією в Україні.

Первісна модель частково обумовлена залишковим законодавством Радянського Союзу, а більшою мірою – інтенсивною автономізацією Криму, нормативно закріплювалася ст. 6 Конституції Республіки Крим 1992 р., що проголошувала офіційною мовою та мовою діловодства російську мову, державними мовами – кримськотатарську, російську і українську. Скрізь, як і за часів СРСР, використовувалася російська мова. Посилення політичного пресингу з боку української держави призвело до поразки в 1995 р. кримських автономістів і скасування Конституції-92. Крим остаточно ввійшов до правового поля України. Спроба зберегти в тимчасовій Конституції автономії 1995 р. згадану ст. 6 з відповідним змістом була опротестована Конституційним судом України. Таким чином, на даний період формально в АРК діяло українське мовне законодавство з єдиною державною мовою. При досить терпимому у ставленні до “мовного питання” політичному режимі цього періоду така модель на практиці відображалася у вигляді деякої українізації пов’язаних з офіційним Києвом структур, органів центрального підпорядкування (наприклад, дислокованих у Криму підрозділів збройних сил), ділової переписки, що виходить за півострів, першої появи україномовних телерадіопрограм, деякої українізації сфери освіти.

Вирівнювання відбулося з прийняттям чинної Конституції АРК (1998 р.), ст. 10 якої закріплювала в АРК поряд з державною мовою забезпечення функціонування, використання російської, кримськотатарської, “а також мов інших національностей”, але російська мова “як мова більшості населення і прийнятна для міжнаціонального спілкування” законно могла вживатися в усіх сферах суспільного життя [2]. Даний документ і, як і раніше, нежорстка позиція офіційного Києва (що, можливо, було мотивоване наближення президентських виборів 1999 р. і прагненням чинного на той час глави держави “не дратувати” російськомовне населення регіону) збалансували мовну ситуацію із загальнодержавними нормами. Формально, але не за суттю “українізувалися” державні органи центрального підпорядкування, зросли вимоги до мовних пропорцій у телерадіоєфірі (до речі, показовим свідченням формального підходу держави до мовних вимог у цей період було відпрацювання радіокомпаніями україномовної квоти ефіру в нічний – незатребуваний – час). В іншій сфері офіційного застосування мов на території АРК залишалася російськомовною, хоча тенденції до її звууження мали місце [3].

Різка зміна моделі, пов'язана зі зміною характеру застосування правових норм (однак не самих норм), відбулася після “помаранчевої революції”; нові умови діяли в період 2005 – 2010 рр. Політичним режимом України в цей період диктувалися [4] вимоги неухильного дотримання всіх нормативних актів, що так чи інакше регулюють застосування мов. Таким чином, дана вимога нівелювала права автономії, закріплені в Конституції АРК [2], яка вступала у протиріччя з новою правовою політикою. Необхідність переведення практично всього публічного життя на державну мову створювала неприродну для Криму ситуацію і стимулювала постійно зростаючий протест проти державної політики. В умовах чинної ст. 10 на державну мову перейшли судова система, нотаріат, реклама, інші сфери [2].

Увесь цей період ознаменовано суспільно-політичною боротьбою за права автономії, сфокусованою, у першу чергу, у Верховній Раді АРК. Низка актів парламенту автономії цього часу спрямована на підтвердження мовних прав жителів регіону.

Посилення правових позицій російської мови намітилося в 2006-2007 рр., після перемоги на парламентських в Україні і місцевих виборах у Криму прихильників збалансованої мовної політики. У цей період в Україні діяли два конкуруючі центри формування принципів державної політики – уряд, сформований парламентською “антикризовою коаліцією”, суб’єкти якої ідеологічно виступали за офіційну двомовність, і Президент як адепт жорсткої одномовної конструкції. Подібні умови, підтримка однієї і протидія іншої із загальнодержавних сил, що володіли власними наборами адміністративного впливу, дали можливість автономії вжити заходів для відновлення своїх політичних прав у частині застосування мов, що в цілому залишилося на рівні спроб.

Це, насамперед, цикл проголошень кримськими містами у своїх межах російської мови регіонально, систематичні звернення Верховної Ради АРК до Верховної Ради України із закликом про внесення змін у низку законів (про телебачення і радіомовлення, про рекламу, про судочинство тощо, разом близько 20 актів), що вимагали твердої мономовності. Просування “регіональної” мови було, проте, припинене структурами, непідконтрольними уряду (органами прокуратури), а зміни в законодавство не були внесені, оскільки робота парламенту в цей період була паралізована.

У період після дострокових парламентських виборів 2007 р. і до президентських 2010 р. у країні зростало посилення моделі, заснованої на імперативі державної мови. У цей період затверджено Концепцію державної етнополітики, Концепцію державної мовної політики, що мають однозначну позицію. Крім того, структурами уряду України було впроваджено підзаконні акти, які остаточно витиснули російську мову, у тому числі в Криму, зі сфери кінопрокату, зі шкільного зовнішнього незалежного оцінювання, практично – з вищої освіти. Протистояння цим процесам (як на рівні парламенту автономії, що постійно звертався до офіційного Києва із закликами послабити вимоги в кожному із правових випадків, так і на рівні повсякденного життя – шляхом саботажу) консолідувало кримське політичне суспільство до президентських виборів.

Перемога на президентських виборах 2010 р. кандидата – прихильника двомовності – відкрила простір для корінної зміни ситуації. Насамперед,

інтенсифікувалися тенденції щодо скасування підзаконних актів і повернення російської мови у сфері культури й освіти. Беручи до уваги сприятливу кон'юнктуру, Верховна Рада Криму розпочала перші кроки щодо упорядкування мовної політики з розв'язання найбільш болючих для кримської російськомовної спільноти, що викликали до того найбільший протестний суспільний резонанс питань. Пролунало звернення до новообраного Президента України В. Януковича із закликом установити проведення зовнішнього незалежного оцінювання випускників навчальних закладів АРК мовами навчання, а потім (квітень 2010 р.) були проведені парламентські слухання щодо мови кінопрокату, торкнувшись найбільш резонансних проблем. Також Верховна Рада Криму висловила підтримку внесеному до парламенту країни законопроекту “Про мови України”, що встановлює права громадянина вільно користуватися будь-якою мовою. В умовах чинної політичної кон'юнктури у розвитку тенденції в план роботи Верховної Ради АРК було внесено розгляд інших питань, що стосуються відновлення мовних прав жителів регіону.

Кількість нормативних актів парламенту автономії, що стосуються врегулювання мовної ситуації, на цьому етапі значно зростає. Так, наприклад, на пленарному засіданні сесії Верховної Ради АРК у травні 2010 р. з 36 прийнятих постанов вісім були присвячені “мовному питанню” [5].

Зокрема, постанова “Про порядок застосування статей 10, 11, 12, 13, 14 Конституції АРК (у частини, що стосується застосування російської мови в АРК)” за суттю стала ревізією практики, що діяла раніше, балансування між кримською і загальнодержавною нормами стосовно нових політичних умов. Закладені у відповідних статтях Конституції автономії норми рівноправності російської мови з державною в усіх сферах публічного життя (увесь документообіг, діловодство, сфера освіти, судочинство тощо) знову декларативно підтвержені з метою визначення пріоритету регіональної норми (що базується на Конституції АРК) над загальнодержавною практикою (яка формувалася раніше на підставі групи вузько спрямованих законодавчих актів). Фактично, як це було оцінено експертами, даною постановою Верховна Рада АРК установила регіональний статус російської мови для Криму.

Іншими документами, що були прийняті даною сесією і характеризують прагнення регіонального політикуму сформувати передумови для нового напрямку мовної політики, стала серія звернень (у багатьох випадках – повторна, враховуючи подібні звернення у 2008-2009 рр.) до Верховної Ради України, що містять підготовлені проекти законів України щодо внесення змін до нормативних актів (закони, кодекси, підзаконні акти), що регулюють у різних сферах норми застосування мов. Усі вони стосуються зміни імперативу державної мови на допустиму або обов'язкову двомовність, а також визначають неможливість надалі встановлювати мовну дискримінацію, обмежувати права громадян на використання рідної мови, тим самим виступаючи на захист прав і свобод населення АРК, розвитку в Криму етнічних, культурних, мовних традицій регіонального співтовариства, що історично сформувалися.

Є підстави припускати, що при остаточному закріпленні діючого політичного режиму модель офіційного застосування мов буде трансформована у бік суспільного попиту з урахуванням як загальнодержавної доцільності, так і

регіональних особливостей (насамперед, щодо АРК як найбільш показового регіону з погляду мовної своєрідності). У цих умовах для АРК формуються сприятливі умови для відновлення системи використання російської мови в усіх сферах суспільного життя, прийнятної для більшості регіонального співтовариства і підтвердженої державними гарантіями.

Уже до літа 2010 р. правляча тріада (Президент, парламентська коаліція, уряд), що представляє єдину політичну групу, сформувала та оголосила блок намірів з розв'язання проблемних моментів “мовного питання”, насамперед, у частині збереження сфери публічного застосування російської мови відповідно до суспільного попиту. Згідно із цими намірами, на наступному етапі (“найближчим часом”) дані плани можуть бути реалізовані через ключові зміни в нормативно-правовім полі України, що регулює мовну політику. Таке вирішення питання для Криму може означати довгоочікуване узгодження суспільно-політичних прагнень регіонального співтовариства, що вибудовуються на “мовному питанні”, з державною політикою України.

Підтвердженням намірів державної влади в подібному розв'язанні проблеми може слугувати заява Президента України В. Януковича (17 травня 2010 р.): “Ми послідовно втілюватимемо в Україні європейські цінності щодо захисту прав людини, у тому числі – й у мовній політиці. За основу ми беремо Європейську Хартію регіональних мов або мов меншин... Російська мова, яка є рідною для багатьох громадян України, займе належне місце в житті нашого суспільства” [6].

Виходячи з вищевикладеного, ми маємо підставу стверджувати, що протягом 20 років – з 1991 р. модель, що визначає умови використання мов у суспільнім житті Криму, змінювалася кілька разів. При цьому, як було зазначено [7], правова база, насамперед України, не зазнала істотних змін. Визначальним для трансформацій мовної політики чинником була, перш за все, політична воля владних суб'єктів, яка здійснювала вплив на трактування і ступінь застосування чинних нормативно-правових актів. Зі свого боку, громадянське суспільство завжди було готове відстоювати свої мовні права й у такій формі, що свідчить про “мовне питання” в Україні як про дуже принциповий і такий, що є визначальним для напрямків і характеристики суспільно-політичних процесів.

Згідно з подібною тенденцією, що встановилася, політичні обставини, які сформувалися у 2010 р., у черговий раз відкрили перспективи для нового етапу закономірної трансформації державної мовної політики стосовно Автономної Республіки Крим.

Література:

1. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами та доповненнями згідно із Законом України № 2222-IV від 08.12.2004 р.). – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

2. Конституція Автономної Республіки Крим. – Режим доступу : <http://www.rada.crimea.ua>

3. Кудрявцева Л. Функции и статус русского языка на Украине / Л. Кудрявцева. – Режим доступу : <http://www.russian.kiev.ua>

4. Кулик В. Мовна політика України після Помаранчевої революції / В. Кулик. – Режим доступу : <http://www.experts.in.ua/ua/baza/analitic/detail.php?ID=11351>
5. Офіційний веб-сайт Верховної Ради Автономної Республіки Крим. – Режим доступу : <http://rada-gw.ci.ukrpack.net/>
6. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/17248.html>
7. Фікс І. Вдосконалення механізмів офіційного застосування мов на регіональному рівні як стратегія державної етнополітики (на прикладі АРК) / І. Фікс // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3. – С. 242–248.

Надійшла до редколегії 10.06.2010 р.